

<https://doi.org/10.15407/fd2026.02.007>

УДК 1(091)(477)

Сергій ЙОСИПЕНКО,

доктор філософських наук,
завідувач відділу історії філософії України,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, Трьохсвятительська, 4
serhii.yosypenko@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-5928-6638>
SCOPUS ID: 57202759650

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА.

Стаття 1: Від Французької революції до революції Української

Стаття є першою частиною розвідки, присвяченої філософії історії Олександра Шульгина (1889—1960) — українського державного діяча, дипломата і науковця. На підставі аналізу корпусу творів і політичної та інтелектуальної траєкторії О. Шульгина у статті зроблено низку висновків, зокрема: його корпус творів поділяється на дві практично рівноцінні частини — україномовну та франкомовну, а його франкомовні твори залишаються найменш вивченими, попри те, що частина з них вже перекладена українською; життєву траєкторію О. Шульгина можна розділити на три періоди: навчання в Петроградському університеті й фахове становлення як історика та дослідника (1908—1917), активна політична й публіцистична діяльність в період від революції 1917 року до Другої світової війни, а також зосередження на дослідницькій діяльності після неї; як публіцист і комунікатор О. Шульгин реалізувався у двох напрямках: відстоювання власної політичної позиції всередині україн-

Цитування: Йосипенко, С. (2026). Філософія історії Олександра Шульгина. Стаття 1: Від Французької революції до революції Української. *Філософська думка*, 2, 7—25. <https://doi.org/10.15407/fd2026.02.007>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на за-
садах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ського руху (переважно українською) та боротьба за визнання незалежності України на Заході й популяризація знань про Україну та українську історію (переважно французькою); як дослідник він працював у царині національного питання та філософії історії, причому свої «головні книги» у цих царинах він опублікував французькою.

У статті показано, що філософсько-історичні погляди О. Шульгина формувались у контексті того напрямку історіографії, де він спеціалізувався як історик — історія Західної Європи, передусім Французької революції. Водночас сформоване в суто академічному контексті його розуміння історії пройшло випробування Українською революцією: саме досвід цієї революції не лише перетворив ученого історика на публічного інтелектуала та комунікатора, а й визначив історичну свідомість О. Шульгина та його філософію історії.

Ключові слова: філософська думка західної української діаспори ХХ ст.; філософія історії; Французька революція; Українська революція (1917—1920); іншомовна україністика; франкомовні твори Олександра Шульгина.

Постать Олександра Яковича Шульгина (1889—1960) посідає непересічне місце в українській політичній та інтелектуальній історії ХХ століття. Син Якова Миколайовича Шульгина (1851—1911)¹ став не лише найяскравішим представником української гілки «національно розділеної родини Шульгиних»², а й одним з найактивніших борців за визнання незалежності України на Заході.

Життя та інтелектуальну спадщину О. Шульгина важко назвати мало-відомими чи, навіть, маловивченими, зокрема така потужна дослідницька діаспорна інституція як Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), в роботі якої він брав активну участь упродовж останніх півтора десятиліть свого життя, присвятила його постаті окрему збірку праць та документів (Янів, 1969а). У незалежній Україні постать О. Шульгина стає предметом інтересу численних дослідників, його тексти стають доступними, зокрема в оцифрованому вигляді, а своєрідним підсумком дослідження його постаті впродовж перших 25 років української Незалежності стала публікація Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України присвяченого О. Шульгину добірки праць і документів (Піскун, 2016а). Як зазначає на початку свого ґрунтовного життєпису О. Шульгина упорядниці збірки Валентина Піскун, «...найретельніше на сьогодні вивчено діяльність О. Шульгина як міністра закордонних справ УНР, празький період життя вченого, зроблені перші публікації його розмаїтого епістолярію. Проте, все ще залишаються поза увагою дослідників його франкомовні праці...» (Піскун, 2016b: с. 69). Подібну думку висловлює і Вячеслав Артюх, який присвятив філософ-

¹ Я.М. Шульгин був активним діячем українського руху свого часу, зокрема соратником і співробітником Михайла Драгоманова та Михайла Грушевського. У 1912 році М. Грушевський видрукував у Записках НТШ текст, присвячений його пам'яті, згодом передрукований у збірнику пам'яті його сина, див.: (Грушевський, 1969).

² Див.: (Любченко, 1999), а також (Бауманн, 2025).

сько-історичним поглядам О. Шульгіна одну сторінку свого ґрунтовного дослідження української філософсько-історичної думки; виклавши його погляди на основі посмертно опублікованого у згаданій збірці НТШ рукопису «Основні проблеми історії і життя» (Шульгин, 1969b), В. Артюх, зрештою, був змушений констатувати: «Шульгин, перебуваючи на еміграції у Франції, головну книгу, в якій виклав своє розуміння теорії історичного процесу написав французькою мовою і, може, тому його ідеї до цього часу ще не стали об'єктом чільної уваги науковців» (Артюх, 2024: с. 185).

Попри те, що окремі франкомовні праці О. Шульгіна за доби Незалежності вийшли друком в українських перекладах³, поділ корпусу його творів на дві відносно рівноцінні за своїм обсягом та значенням частини — україномовну та франкомовну, справді залишається перешкодою для дослідження його інтелектуальної спадщини в Україні. Понад те, оскільки його «головні книги» у двох царинах, де він найбільше реалізувався як дослідник, — монографії «Джерела модерного національного духу й Жан-Жак Русо» (Choulguine, 1937) та «Історія і життя. Закони. Випадок. Людська воля» (Choulguine, 1957), — були написані й опубліковані саме французькою, вивчення його доробку в царині національного питання чи філософії історії на підставі лише україномовних праць буде не просто неповним, а й нерепрезентативним, позаяк україномовні праці та їхні окремі положення набувають свого значення лише в контексті всього написаного ним, включно зі згаданими *opus magnum*. Але це також означає, що і його франкомовні монографії не можна розглядати як повний та вичерпний виклад його поглядів на національне питання чи філософію історії, позаяк, будучи результатом тривалої, багаторічної праці в цих царинах, вони так само набувають свого значення лише в контексті всього написаного ним як французькою, так і українською.

Прикладом цього може слугувати згадана монографія «Джерела модерного національного духу й Жан-Жак Русо»⁴. Над темою нації та національної належності О. Шульгин працював усе своє творче життя — буквально від першої⁵ до останньої публікації. У згадану франкомовну монографію

³ Див.: (Шульгин, 2001; Шульгин, 2023; Шульгин, 2025).

⁴ Текст монографії був опублікований у 26 випуску Анналів Товариства Жан-Жака Русо за 1937 рік, який окрім розлогого дослідження О. Шульгіна містив також інші статті. Вочевидь, у 1938 році вийшов друком окремий відбиток тексту монографії (*tirage à part*), через що і сам О. Шульгин, і його бібліографи зазначають цей рік.

⁵ Укладач «Бібліографії писань Олександра Яковича Шульгіна» зазначає: «...в записках О.Ш. подано, що наголовка першої своєї статті він не пригадує, а подає тільки, що вона була вміщена осінню 1916 р. в журналі “Украинской жизни” під псевдонімом А. Яковлевич, але ж цього числа розшукати не пощастило» (Янів, 1969а: с. 311). Мені також не вдалося розшукати це число, але згідно з «Указателем статей и замѣтокъ, напечатанныхъ въ “Украинской Жизни” въ 1912—1916 г.», «Яковлевичъ А.» опублікував у вересні 1916 року статтю «Націоналізмъ, его основа и критика» (Указатель, 1917: с. 17).

увійшли три опубліковані окремо невеликі україномовні праці, присвячені Ж.-Ж. Русо (Шульгин, 1929; Шульгин, 1930; Шульгин, 1937), які тематично відповідають трьом розділам монографії, водночас це лише три з дев'яти розділів. Натомість у 1950-х роках, після виходу «Історії і життя», він починає переглядати своє бачення національного питання, спираючись на власні дослідження з філософії історії. Зокрема, у статті, що вийшла друком вже помертено, О. Шульгин зазначає: «Більш докладно мої власні думки про націю та її ознаки я розвинув у моїй книжці про Руссо [...] Але з того часу мої даліші студії над цим питанням примушують мене трохи поширити розуміння національного питання...» (Шульгин, 1962: с. 486). Я планую присвятити темі національної належності та рецепції Ж.-Ж. Русо у творчості О. Шульгина окрему розвідку, натомість тут зосереджусь на його філософії історії та на «головній книзі» на цю тему — «Історії і житті».

Якщо для сучасних українських дослідників (які живуть у світі, де словосполучення «іноземні мови» майже повністю вийшло з ужитку, поступившись місцем словосполученню «англійська мова»), головною перешкодою для знайомства з цією книгою стала вочевидь французька мова (і, можливо, недоступність книги, яка й у Франції є бібліографічною рідкістю), то для сучасників О. Шульгина, зокрема колег по НТШ, такою перешкодою була не стільки мова монографії, скільки контекст її написання. «Історія і життя» — це не український текст, перекладений французькою, це текст, цілком свідомо написаний автором у французькому контексті й, передусім, для французького читача. Можливо, саме тому у відповідь на висловлене Наталією Полонською-Василенко (1884—1973) бажання «побачити книжку О. Шульгина в українській мові» (Полонська-Василенко, 1958: с. 78), автор обережно зауважує, що не відмовляється «в принципі, якщо не перекласти, то написати українською мовою нову книжку в дещо іншому аспекті...» (Шульгин, 1969b: с. 161). Це бажання написати нову книжку могло бути викликане тим, що в автора залишилося ще чимало матеріалу з філософії історії, який не увійшов до «Історії і життя»: «... не всю свою працю я дотепер зміг видати і якраз частина про фактори історії, що мною вже більш-менш розроблена, є у мене в манускрипті» (Шульгин, 1969b: с. 160). Проте не менш важливою причиною могла бути та обставина, що українські колеги залишилися досить байдужими до французького контексту книги, або й зовсім не помітили його. Так, у цитованій рецензії Н. Полонської-Василенко цей французький контекст повністю відсутній, за винятком констатації, що «книга написана прекрасною французькою мовою» (Полонська-Василенко, 1958: с. 78). Це помітно відрізняє її рецензію від, наприклад, франкомовної рецензії Кирила Митровича, написаної в кращих традиціях французьких *compte rendu*, попри те, що обидва рецензенти однаково детально передають зміст книги. У своїй рецензії К. Митрович із самого початку позиціонує автора як «палкого прихиль-

ника течії “Синтезу в історії”, що перебуває під прямим впливом її засновника А. Бера» (Mytrowytch, 1958: р. 380), водночас не забуваючи нагадати і про вимір, яким обмежилася Н. Полонська-Василенко: «... автор спирається на власний, маловідомий у Західній Європі досвід розвитку національного життя на Сході Європи» (Mytrowytch, 1958: р. 381)⁶.

Відтак, ставлячи собі за мету реконструювати філософію історії О. Шульгіна і враховуючи, що його робота у цій царині мала характер *work in progress*, я спробую розглянути «Історію і життя», з одного боку, з погляду всієї його як творчої, так і політичної діяльності, тобто у контексті всього корпусу його праць, написаних обома мовами, а з іншого — в контексті чи, радше, в контекстах її написання. У цій, першій статті, я окреслю головні етапи та напрями політичної й наукової діяльності О. Шульгіна, зіставляючи його окремі твори, їхню тематику та зміст із відповідними моментами його життєвої, політичної та дослідницької траєкторії.

Учений і комунікатор

Олександр Шульгин закінчив Першу київську гімназію (1908), після якої навчався у Санкт-Петербурзькому університеті (1908—1915) спочатку на природничому відділенні фізико-математичного факультету, де вивчав антропологію під керівництвом Федора Вовка (1847—1918), а потім — на історико-філологічному факультеті, де його викладачем і наставником був Ніколай Карєєв (1850—1931). Ці два науковці зіграли важливу роль в його інтелектуальному становленні: Ф. Вовк був для О. Шульгіна не просто видатним діячем українського руху й товаришем його батька; саме він, як зазначатиме пізніше О. Шульгин, познайомив його з науковим методом (Choulguine, 1957: р. 11). Натомість Н. Карєєв — видатний російський історик, фахівець з історії Західної Європи, передусім Франції, а також з філософії історії — вочевидь зіграв ключову роль у становленні О. Шульгіна як дослідника⁷. По закінченні університету

⁶ Варто також зазначити, що хоча до ювілею О. Шульгіна в 1959 році та/чи для збірки його пам'яті було підготовлено кілька праць, присвячених його творчості, де автори прямо чи непрямо звертаються також до «Історії і життя», рецензія Н. Полонської-Василенко залишилася однією україномовною рецензією на цю монографію. Як констатував автор однієї з таких праць Олександр Кульчицький (1895—1980), «вже обставини появи книжки французькою мовою [є] культурною подією, яка повинна була б викликати непропорційно більше зацікавлення, як на ділі це сталося» (Кульчицький, 1969: с. 64).

⁷ У Передмові до «Історії і життя» О. Шульгин наголошує: «Історик широких інтересів, він [Н. Карєєв. — С.Й.] намагався бути об'єктивним як у царині історії, так і в житті. Маючи демократичні й ліберальні переконання, які я цілком поділяю, він умів піднятися над сутичкою. Між цим російським наставником та його українським учнем збереглися щирі стосунки та зворушлива дружба, незважаючи на події, які постійно намагалися нас роз'єднати. Йому, так само як Волкову

О. Шульгин залишився в ньому при кафедрі всесвітньої історії для підготовки до викладацької діяльності та праці над дисертаційною роботою про «економічний стан Франції XVIII віку», частина якої, як він зазначає в опублікованому В. Піскун *Curriculum Vitae*, друкувалася у 1917 році в «Русском богатстве» (Шульгин, 2016: с. 178).

У 1922 році у французькому «Журналі економічної та соціальної історії» вийшла друком стаття О. Шульгина «Чи існувала у Франції напередодні Революції капіталістична організація промисловості», у примітці до якої від імені редакції сказано, що «стаття, яку ми сьогодні публікуємо, є лише розділом книги, яку п. Шульгин написав перед вибухом Революції. Більша частина рукопису п. Шульгина залишилася в Україні і є всі підстави вважати, що вона втрачена назавжди» (Choulguine, 1922: р. 184). У згаданій статті — як, вочевидь, і в усій праці, йшлося, в кінцевому підсумку, про причини революції 1789 року в контексті дискусій, які тоді тривали щодо цього питання. Автор протиставляє у ній позицію французьких істориків, які, обґрунтовуючи відоме твердження Алексиса де Токвіля (1805—1859) в «Давньому порядку та революції» (1856), намагалися показати, що передреволюційна Франція перебувала на стадії активного соціального та економічного розвитку, позиції багатьох російських істориків кінця XIX — початку XX століття, згідно з якими вона в цей період була радше відсталою аграрною країною. Спираючись на історичні документи, О. Шульгин підтримує першу позицію, показуючи, водночас, що висновки російських істориків були зумовлені анахронічним застосуванням до передреволюційної Франції критеріїв, запропонованих Карлом Марксом, який ототожнював капіталістичну організацію з великими промисловими підприємствами, що їх створення стало можливим лише внаслідок промислової революції XIX століття.

Таким чином, «перед вибухом Революції» О. Шульгин був фаховим істориком, який досліджував соціальне та економічне життя передреволюційної Франції і жив при цьому в столиці російської імперії, де на власні очі спостерігав соціальні, економічні та політичні перетворення, що розпочалися з реформами другої половини XIX століття і призвели спочатку до революції 1905 року, а згодом — і до революції 1917 року. Понад те, йому судилося стати не лише свідком революційних подій 1905 року в Києві⁸ та лютневої революції 1917 року в Петрограді, а й активним учасником Української революції. О. Шульгин був активним

[Ф. Вовку. — С.Й.] і моєму батькові я хотів би висловити свою безмежну вдячність» (Choulguine, 1957: pp. 11—12). Варто зазначити, що Н. Карєєв починав свою професорську кар'єру у Варшавському університеті, де зацікавився «польським питанням» і його значенням для російської імперії, чому присвятив низку своїх робіт; можна припустити, що гартування поглядів О. Шульгина на національне питання, зокрема українське, відбувалося також у спілкуванні з Н. Карєєвим.

⁸ Див.: (Шульгин, 1969с).

діячем українського руху в Петрограді (Жуковський, 1969: сс. 18—19), а з березня 1917 року — і в Києві. Після певних вагань⁹ він, зрештою, остаточно зробив вибір на користь Києва, де опинився у колі головних діячів Української революції. Ставши спочатку заступником Сергія Єфремова (1876—1939), О. Шульгин, після відмови останнього виконувати обов'язки генерального секретаря міжнародних справ, береться до виконання цих обов'язків з липня 1917 року, ще не досягнувши віку 28 років. Він працює на цій посаді (згодом перейменованій на міністра закордонних справ) до січня 1918 року, коли, не підтримуючи урядовий курс на укладення угоди з Центральними державами, відмовився увійти до нового складу уряду під час його чергового переформатування.

За кілька місяців після відходу від урядових справ О. Шульгин видає друком своє перше окреме видання — брошуру «Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи): Статті, документи, промови» (Шульгин, 1918). Передмова до цього видання підписана 28 квітня 1918 року, буквально у переддень приходу до влади шляхом перевороту Павла Скоропадського. Основні тексти брошури написані наприкінці березня — упродовж квітня, а отже, безпосередньо після і під впливом низки визначальних подій Української революції: проголошення IV Універсалом Центральної ради незалежності України, бою під Крутами, захоплення більшовицькими військами Києва, укладення Берестейського миру та повернення в Київ українських військ, слідом за якими увійшли німецькі війська, що окупували всю Україну.

У згаданому *Curriculum Vitae* О. Шульгин вказує, що ця брошура була перекладена і видана в Берні у тому ж 1918 році (Шульгин, 2016: с. 179), проте насправді франкомовна брошура «Україна, Росія та сили Антанти», з підзаголовком «Політичний виклад українського экс-міністра закордонних справ Олександра Шульгіна» (Choulguine, 1918) є скороченим варіантом україномовної брошури¹⁰. У перекладеній брошурі відсутні статті «Fatum історії. (Спроба історико-психологічного аналізу)» та «Союзники Росії», а також «Міжнародний скандал. (Одкритий лист до pana міністра закордонних справ В. Голубовича)» і дві промови автора; водночас збережені усі додані документи. Вихід «київської» брошури був своєрідною відповіддю на відмову уряду УНР від співпраці з країнами Антанти¹¹,

⁹ Див.: (Кучерук, 2016: сс. 24—25). Можна припустити, що ці вагання були зумовлені бажанням поєднувати політичну діяльність із дослідницькою працею в Петроградському університеті.

¹⁰ Місцем видання вказано Берн, у якому вже працювала українська місія, проте брошура була видрукувана в Лозанні, як і багато інших українських видань, публікованих французькою мовою під час Першої світової війни; хто переклав текст французькою — сам О. Шульгин чи хтось інший, у ній не вказано.

¹¹ Яка, своєю чергою, була наслідком укладення Берестейського миру й домовленостей із Центральними державами. У пізнішому тексті О. Шульгин зазначить:

можна навіть сказати, що майже всі її тексти (за винятком «Fatum'у історії») і, передусім, документи є додатковими аргументами до присвяченого цьому питанню листа до Всеволода Голубовича (1885—1939), який очолював українську делегацію на переговорах у Бресті, а з січня по квітень 1918 року був головою ради міністрів та міністром закордонних справ УНР. Всі ці елементи боротьби всередині українських сил та, частково, боротьби утворених на просторі колишньої російської імперії державних утворень не увійшли у «бернську» брошуру, натомість у ній залишилися тексти й документи, за допомогою яких автор не лише засвідчує факт контактів представників держав Антанти з урядом УНР і, таким чином, їхнього фактичного визнання УНР, а й обґрунтовує важливість підтримки ними України. Момент виходу «бернської» брошури також є показовим — листопад 1918 року, коли між учасниками Першої світової війни було укладено перемир'я 11 листопада, що відкрило шлях широким переговорам про укладення миру й устрій повоєнної Європи. Конфігурація такого устрою вирішувалася на мирних переговорах з переможцями — країнами Антанти в Парижі, куди незабаром вирушить і сам О. Шульгин у складі делегації УНР. Вже в Парижі, у червні 1919 року він видає французькою невелику брошуру «Проблеми України» (Choulguine, 1919)¹².

На мою думку, у цих брошурах 1918—1919 років (на момент виходу останньої з них автору ще не було 30 років) окреслено провідні напрями подальшої діяльності О. Шульгина як публічного інтелектуала або ж комунікатора; понад те, у статті «Fatum історії» сформульовано головні тези двох згаданих вище царин, які він надалі розвиватиме як дослідник. Провідними напрямками діяльності О. Шульгина як публічного інтелектуала та комунікатора можна вважати відстоювання власної політичної позиції всередині українського руху (переважно українською) та боротьбу за визнання незалежності України на Заході й популяризацію знань про Україну та українську історію (переважно французькою).

«...радянський уряд, не попередивши київський уряд, уклав перемир'я з Центральними країнами (кінець листопада — грудень). Це означає, що Україна ніколи не підписувала перемир'я з Центральними країнами; її у такий спосіб поставили перед доконаним фактом. Український уряд намагався зав'язати стосунки із силами Антанти» (Choulguine, 1927: p. 28).

¹² Брошура була або написана О. Шульгиним безпосередньо французькою, або ж лондонське Ukrainian Press Bureau, яке видало її англійською в тому самому році, не мало доступу до україномовного оригіналу брошури. В будь-якому разі, на титулі англomовного видання вказано, що це переклад з французької, а на контр-титулі видавці зазначають, що «... цей переклад був поспішно зроблений з невеликої просвітницької [illuminating] брошури pana Олександра Шульгина “Les problèmes de l'Ukraine”», а також, що англійський переклад покликаний «... забезпечити їй ширшу аудиторію, ніж та, якій вона доступна лише французькою мовою» (Shoulguin, 1919: p. 2).

Перший напрям започаткований текстами «Політики», передусім тими, що не увійшли до франкомовної версії брошури. Вже в еміграції О. Шульгин перейде від захисту й аргументації своєї власної політичної позиції до захисту й аргументації позиції державного центру УНР у межах українського національно-визвольного руху. Цьому будуть присвячені два україномовні збірники «Державність чи гайдамащина. (Збірник статей і документів)» (Шульгин, 1931) та «Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині» (Шульгин, 1934). Позиція державного центру УНР була, значною мірою, позицією Симона Петлюри (1879—1926), його співробітників та соратників, проте з моменту вбивства С. Петлюри у травні 1926 року в Парижі захист його імені, його репутації, його політичної спадщини перетворюється на захист усього українського руху, принаймні у французькому контексті. Саме такому захистові присвячена франкомовна книга О. Шульгіна «Україна і червоний жах: Погроми в Україні» (Choulguine, 1927; укр. пер.: Шульгин, 2001).

Другий напрям започатковує брошура «Україна, Росія та сили Антанти». Проте якщо її безпосередньою метою було представити Україну та українське питання країнам Антанти, то на початку «паризької» брошури О. Шульгин формулює значно ширшу й серйознішу проблему української комунікації із західним світом: «Українська республіка сформувалася посеред революційної бурі. Ще кілька років тому українська проблема не цікавила французів, утім, так само, як і політиків великих західних держав. З одного боку, було повне незнання питання, з іншого — небажання втручатися у справи, які могли розізнати російську імперію. Українська проблема постала зненацька в усій її величч, тоді як громадська думка, на жаль, не готова її розглядати» (Choulguine, 1919: р. 5). Над висвітленням українського питання західній громадській думці О. Шульгин буде працювати до кінця свого життя, зокрема в «Історії і житті» анонсовано підготовку (ймовірно франкомовної) праці «Походження та розвиток національностей і держав на Сході Європи. Том I. Від передісторичних часів до падіння Київської держави», а в останній рік життя він видрукував у французькому «Історичному журналі» статтю «Переяславська угода та союз України з Московією» (Choulguine, 1959).

«Головною книгою» цього напрямку можна назвати франкомовну «Україна проти Москви. 1917 рік» (Choulguine, 1935; укр. пер.: Шульгин, 2023). За зізнанням самого автора, «задум цієї книги народився в той час», коли він вперше приїхав до Парижа у складі делегації УНР (Choulguine, 1935: р. IX). Саме тут, у Парижі, О. Шульгин «... пережив, особливо у 1919-му, гірко-ту позбавлення ілюзій. Я наразився на неймовірні труднощі, які постають перед народом, що довго спав летаргічним сном, а потім захотів здобути собі місце у світі. Україна опинилася наодинці з ворогом, який ставав дедалі небезпечнішим, полишена на свою тяжку долю» (Choulguine, 1935: р. VIII).

Історик та політичний діяч

Оглянуті вище окремі праці О. Шульгина є лише своєрідними віхами його надзвичайно інтенсивного публічного й інтелектуального життя 1920—1930-х років, яке включало активну політичну і громадську діяльність у різних напрямках та не менш активну публікацію різного роду матеріалів у періодичних виданнях¹³. Водночас, незважаючи на відмінність жанрів та завдань, практично в усіх цих працях присутня тема, яку можна назвати наскрізною для всієї його творчості — тема Української революції, до якої він постійно повертається як до визначальної події української історії. Причому йому, зазвичай, ідеться про Українську революцію в досить чітко окреслених хронологічних рамцях — від падіння російської імперії до проголошення незалежності України. Саме на реконструкцію перебігу та значення цього короткого часового відрізка спрямований виклад щойно згаданої книжки «Україна проти Москви»: «Ця книжка присвячена великому та бентежному періодові нашої історії: 1917-й є роком проголошення незалежності України; це рік, коли були закладені основи її нової історії» (Choulguine, 1935: р. XI).

У певному розумінні цю книжку можна назвати розширеною і допрацьованою версією брошури «Політика», виданої щойно після закінчення згаданого періоду. Обидві вони позначені подією, яка його завершує: «Політика» починається з присвяти героям бою під Крутами та братові Володимиру, який там загинув, тоді як «Україна проти Москви» закінчується підрозділом «Епілог: “Крути”» (Choulguine, 1935: pp. 213—217). Так само як і брошура, книжка починається з короткого філософсько-історичного нарису, який задає тональність усього викладу, але цього разу це нарис порівняльної історії: «Кілька спостережень із філософії історії: Чехословаччина та Україна» (Choulguine, 1935: pp. 3—7). Однак якщо брошура 1918 року мала радше полемічне спрямування, то «Україна проти Москви» має на меті викласти історію цього періоду, яка значною мірою є особистою історією автора, і не лише у підрозділах, де автор від першої особи говорить про події, які були в центрі уваги «Політики» — «Початок діяльності міністерства закордонних справ» та «Визнання України Францією та Англією» (Choulguine, 1935: pp. 154—179)¹⁴. Присвятивши перший розділ книжки передісторії революції, тобто історії українського руху, О. Шульгин включає у нього підрозділ про історію власної родини (передусім свого батька); назва підрозділу перегукується з назвами його праць про Русо: «Формування патріотичного духу в родині інтелектуа-

¹³ Детальний виклад різних аспектів та вимірів життя О. Шульгина цього періоду див.: (Піскун, 2016b).

¹⁴ У другому з названих підрозділів О. Шульгин відтворює документи з Додатків до «Політики».

лів» (Choulguine, 1935: pp. 17—24). Історія родини Шульгиних стає, таким чином, частиною історії національного руху, надаючи останньому особистого виміру, що, зрештою, цілком відповідало задуму книги, про який автор говорить так: «... мій намір полягає в тому, щоб окрім точного передання історичних фактів, передати також спалахи почуттів, боротьбу між радістю і стражданнями, що їх по черзі переживали актори цієї надзвичайної драми буквально день за днем» (Choulguine, 1935: p. IX).

Такий особистий вимір книжки можна вважати неминучим, адже О. Шульгин був безпосереднім учасником описуваних ним подій, що, своєю чергою, зумовило особливості його історієписання. За визначенням Володимира Яніва (1908—1991), його виклад історії є «поєднанням спогаду й коментаря з видаванням документів, [чому] Шульгин присвячував чимало уваги і згодом, коли підготував на еміграції три цього роду книжки: дві французькою мовою: “L’Ukraine contre Moscou” та “Cauchemar Rouge”, і одну по-українському: “Без території”. Всі вони є певним переходом від мемуаристики до писання сучасної історії (завжди з додатком документів)» (Янів, 1969b: с. 41). Остання риса відрізняє згадані праці О. Шульгіна від багатьох праць мемуарного жанру: навіть в особистих спогадах він залишається професійним істориком, який намагається передусім встановлювати факти, спиратися не лише на особисті спогади та враження, а й на документальні дані. В. Янів зауважує також, що «Шульгин-діяч мав, як історик, повне зрозуміння для вартості документу, — він документи зберігав, і, як це тільки було можливо, він їх публікував» (Янів, 1969b: с. 40). До цього зауваження можна, втім, додати, що як публіцист та комунікатор О. Шульгин так само добре розумів, що вдало дібрані історичні документи чи факти можуть бути більш переконливими, аніж будь-яка інша аргументація¹⁵.

Для історика, який спеціалізувався на Французькій революції, можливість спостерігати на власні очі й, тим паче, брати участь в іншій доленосній революції, була рідкісною удачею, але, водночас, і великим викликом: одна річ писати історію Французької революції, спираючись на документи та відштовхуючись від більш ніж столітніх традицій інтерпретації цієї події, зовсім інша — писати історію тієї революції, у якій ти брав безпосередню участь і спадщину якої ти продовжуєш захищати. О. Шульгин неодноразово робить відмінності бачень історика та учасника події предметом своєї рефлексії, наголошуючи як на двозначності власного становища, так і на його перевагах. У Вступі до «України проти Москви» він заявляє: «... я постаю у цій праці значно більше як свідок та дієвець драми, аніж як історик. Мені здалось, що у такий спосіб вона буде цікавішою для тих, хто захоче писати історію цієї доби. З іншого боку,

¹⁵ В дещо іншому контексті О. Шульгин наголошує, що «найкращий промовець, єдино переконуючий агітатор — це факт, це подія» (Шульгин, 1927: с. 4).

я сподіваюсь, що цей особистий елемент не позбавив мене необхідної об'єктивності щодо людей та подій» (Choulguine, 1935: p. X). Водночас, О. Шульгин зрештою доходить висновку, що така делікатна ситуація навіть дає йому перевагу над тими істориками, які не мають досвіду участі в події, зокрема повертаючись до цієї теми наприкінці життя — у своїх спогадах про Михайла Грушевського і його роль в Українській революції, він наголошує: «Трудно встановити самі факти, ще тяжче дати їм належне освітлення. Підтвердження цього я бачу в тому, що пишуть наші молоді історики, чи скоріше публіцисти про 1917 рік. Подій вони звичайно не бачили і базуються на “документах”. Отже, за рідкими щасливими винятками, коли я їх читаю, мене огортає жах. Але в даному випадкові я, як сучасник, можу принаймні виправити їх дивні твердження. Тільки мимоволі думаєш, а що як ми так само пишемо і про Володимира Великого і про Богдана Хмельницького? А вони не можуть встати з гробу і нас виправити... Моє становище, одночасно сучасної та діючої в той час людини і історика, досить складне. Однак я думаю, що мені до певної міри вдалося стати на ґрунт об'єктивності в інтерпретації великих подій 1917 р., так, як я їх виклав у моїй французькій книжці “L'Ukraine contre Moscou”» (Шульгин, 1969а: сс. 143—144).

Зрозуміло, що згадані молоді історики, якщо, звичайно, вони справді були істориками, а не публіцистами, розглядали відстороненість і віддаленість від революційних подій не стільки як перешкоду, скільки як необхідну умову їх об'єктивної інтерпретації. Зокрема, у доповіді, присвяченій 40-річчю Української революції, Іван Лисяк-Рудницький (1919—1984) так говорить про «учасників і співтворців нашої державності 1917—1920 років»: «Для учасників визвольних змагань ці роки назавжди залишилися найсвітлішим та найбільш піднесеним періодом їхнього життя. Із спогадів про нього черпали вони внутрішню силу, яка допомагала їм зберегти стійкість і рівновагу в пізніших сумних часах. З другого боку, в цих людей, за винятком інтелектуально найбільш розвинутих одиниць, часто помічаємо брак “відстані” до подій революції; їм важко піднятися понад суперечки, що давно належать до минулого. Не раз маєш враження, що ці ветерани “нічого не забули і нічого не навчилися”» (Лисяк-Рудницький, 1994: с. 40)¹⁶. Проте у випадку О. Шульгина йдеться не стільки про «брак “відстані”», скільки про доволі непересічний досвід її подолання: йому, фаховому історикові, випав рідкісний шанс побачити подію очима її учасника і порівняти побачене із баченням історика; як свідчить процитоване вище міркування, він був вражений відмінністю.

¹⁶ Водночас сама по собі віддаленість від події (природна у випадку істориків, що народились вже після неї) не гарантує їм позиції «понад суперечками» минулого; про проблеми, з якими стикається І. Лисяк-Рудницький при осмисленні Української революції, дозволю собі відіслати читача до власної статті (Yosypenko, 2017).

Це враження могло бути ще сильнішим від того, що О. Шульгин був не просто свідком та учасником історичних подій — він був їх співтворцем, а отже, на відміну від свідків чи простих учасників, бачив їх не збоку, а зсередини. Бачення історичної ситуації від першої особи, тобто з погляду дієвця, який має реальну можливість визначати перебіг подій, але, одночасно, несе відповідальність за наслідки своїх рішень, є важливим критерієм як у публічних дискусіях, так і в написанні сучасної історії: такий критерій був тематизований, зокрема, молодшим сучасником О. Шульгіна, французьким філософом історії, соціологом та публіцистом, а також «зацікавленим спостерігачем» французької та світової історії XX століття Реймоном Ароном (1905—1983). У книзі інтерв'ю з Жаном-Луї Місикою та Домініком Волтоном про свій шлях дослідника й публічного інтелектуала, яка отримала назву відповідно до обраної ним позиції в публічних дискусіях та настанови щодо сучасної історії — «Зацікавлений спостерігач» (1981), Р. Арон так відповідає на запитання Д. Волтона про лівих інтелектуалів: «... вони надають перевагу ідеології, тобто більш чи менш літературному уявленню про бажане суспільство, відмовляючись вивчати функціонування конкретної економіки, ліберальної економіки, функціонування парламентського режиму тощо. Є також інша відмова, можливо ще важливіша, — відмова відповідати на запитання, яке колись почув я: “Що Ви зробили б, якби були на місці міністра?”. Повернувшись із Німеччини у 1932 році, будучи дуже молодим [27 років. — С.Й.], я мав розмову з державним секретарем закордонних справ, Паганом. Він сказав мені: “Розкажіть мені все” [про політичну ситуацію в Німеччині. — С.Й.]. Я виголосив промову, безперечно блискучу (мої тодішні промови були блискучими). На п'ятнадцятій хвилині він сказав: “Це все дуже цікаво, але якби Ви були на моєму місці, що Ви зробили б?” Моя відповідь на це запитання була не такою блискучою...» (Aron, 2004: pp. 256—257).

* * *

Філософсько-історичні погляди О. Шульгіна формувались у контексті того напрямку історіографії, в якому відбувалося його становлення як фахового історика — історія Західної Європи ранньомодерного періоду, Французької революції, а також соціальних, економічних і політичних перетворень, які до неї призвели. Сформоване в суто академічному контексті його бачення й розуміння історії пройшло випробування реальною революцією, учасником якої йому судилося стати. За кілька місяців Українська революція перетворила 27-річного аспіранта-історика та громадського активіста на міністра уряду, який, своєю чергою, за менш ніж пів року перетворився з уряду невизнаної автономії в уряд незалежної

держави. Саме досвід пошуку відповідей у якості міністра, ба більше — конкретних дій у відповідь на виклики Революції не лише перетворив ученого історика на публічного інтелектуала й комунікатора, а й визначив історичну свідомість О. Шульгина та його філософію історії.

ДЖЕРЕЛА

- Артюх, В. (2024). *Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини ХХ століття*. Суми: Триторія.
- Бауманн, Ф. (2025). *Розділена династія. Родинна історія російського й українського націоналізмів* (Л. Белей, пер.). Львів: Локальна історія.
- Грушевський, М. (1969). Пам'яті Якова Шульгина. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLXXXVI* (сс. 169—172). Париж; Мюнхен.
- Жуковский, А. (1969). Політична й громадська діяльність Олександра Шульгина. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLXXXVI* (сс. 13—37). Париж; Мюнхен.
- Кульчицький, О. (1969). Аналіза й синтеза рушійних сил історії за Олександром Шульгином. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLXXXVI* (сс. 56—66). Париж; Мюнхен.
- Кучерук, О. (2016). Олександр Шульгин і Українська Центральна Рада. У: В. Піскун (упоряд.), *Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці*. Збірник наукових праць та документів (сс. 21—32). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Любченко, В. (1999). Київські Шульгини: національно розділена родина в історії України. *Українська біографістика*, 2, 153—162.
- Лисяк-Рудницький, І. (1994). Українська революція з перспективи сорокаліття. У: І. Лисяк-Рудницький. *Історичні есе* (Ф. Сисин, відп. ред.; Я. Грицак, упоряд.) (сс. 39—51). Київ: Основи; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України.
- Піскун, В. (упоряд.). (2016a). *Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці*. Збірник наукових праць та документів. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Піскун, В. (2016b). Олександр Шульгин «Fatum Історії»: українці й Україна в боротьбі за незалежність. У: В. Піскун (упоряд.), *Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці*. Збірник наукових праць та документів (сс. 64—126). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Полонська-Василенко, Н. (1958). [Рецензія на:] Alexandre Choulguine. “L’histoire et la vie”. *Наукові записки УВУ*, 2, 74—78.
- Указатель статей и замѣтокъ, напечатанныхъ въ «Украинской Жизни» въ 1912—1916 г. (1917). Москва: Тип. Т-ва Рябушинскихъ.
- Шульгин, О. (1918). *Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи): Статті, документи, промови*. Київ: Друкарь.
- Шульгин, О. (1927). Ідеали і дійсність. *Тризуб*, 4(62), 4—6.

- Шульгин, О. (1929). Ідеологічне коріння французького патріотизму доби революції. (Патріотичні та державні ідеї Жан-Жака Руссо). У: В. Сімович (ред.), *Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Науковий збірник* (т. 1, сс. 505—530). Прага.
- Шульгин, О. (1930). Секрет впливу Жан Жака Руссо. У: *Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословенської республіки проф. др. Т.Г. Масарикові, для вшанування 80-х роковин його народження* (част. II, сс. 209—219). Прага.
- Шульгин, О. (1931). *Державність чи гайдамачина*. (Збірник статей і документів). Париж: Видавництво «Меч».
- Шульгин, О. (1934). *Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині*. Париж: Видавництво «Меч».
- Шульгин, О. (1937). *Ідеологічна ненависть і непереможна любов Жан-Жака Русо до Франції. (До психології національного почуття)*. Прага: Українського історично-філологічне товариство.
- Шульгин, О. (1962). Потєбня і національне питання. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Зенона Кузеля. Праці філологічної та історично-філософської секцій. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLXIX* (сс. 479—489). Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней.
- Шульгин, О. (1969а). Михайло Сергійович Грушевський — як політик і людина. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLXXXVI* (сс. 143—155). Париж; Мюнхен.
- Шульгин, О. (1969б). Основні проблеми історії і життя. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLXXXVI* (сс. 156—165). Париж; Мюнхен.
- Шульгин, О. (1969с). Шкільні роки й революція 1905. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLXXXVI* (сс. 257—308). Париж; Мюнхен.
- Шульгин, О. (2001). *Україна і червоний жаж: Погроми в Україні* (О. Леонтович, М. Мулова-Войтовецька, пер. з фр.; Н. Пазуняк, ред.). Київ: Видавництво ім. О. Теліги.
- Шульгин, О. (2016). Curriculum vitae Члена Ради Міністра Справ Закордонних Шульгіна Олександра. 4/1 1921. У: В. Піскун (упоряд.), *Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці*. Збірник наукових праць та документів (сс. 178—179). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.
- Шульгин, О. (2023). *Україна проти Москви. 1917 рік* (О. Леонтович, пер. з фр.). Київ: ГДП.
- Шульгин, О. (2025). *Вибрані твори* (О. Леонтович, В. Піскун, упоряд.). Київ: Видавництво Людмила.
- Янів, В. (ред.). (1969а). *Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLXXXVI*. Париж; Мюнхен.
- Янів, В. (1969б). О.Я. Шульгин — як історик. У: В. Янів (ред.), *Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889—1960). Праці історично-філософської секції. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, CLXXXVI* (сс. 38—55). Париж; Мюнхен.
- Aron, R. (2004). *Le Spectateur engagé. Entretiens avec Jean-Louis Missika et Dominique Wolton*. Paris: Éditions de Fallois.

- Choulguine, A. (1918). *L'Ukraine, la Russie et les puissances de l'Entente*. Berne.
- Choulguine, A. (1919). *Les problèmes de l'Ukraine: La question ethnique. La culture nationale. La vie économique. La volonté du peuple*. Paris.
- Choulguine, A. (1922). L'organisation capitaliste de l'industrie existait-elle en France à la veille de la Revolution (l'installation et l'entreprise industrielles). *Revue d'histoire économique et sociale*, 10(2), 184—218
- Choulguine, A. (1927). *L'Ukraine et le cauchemar rouge. Les massacres en Ukraine*. Paris: Éditions Jules Tallandier.
- Choulguine, A. (1935). *L'Ukraine contre Moscou (1917)*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Choulguine, A. (1937). Les origines de l'esprit national moderne et Jean-Jacques Rousseau. *Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau*, XXVI, 7—283.
- Choulguine, A. (1957). *L'Histoire et la vie. Les lois. Le hasard. La volonté humaine*. Paris: Marcel Rivière et Cie.
- Choulguine, A. (1959). Le Traité de Péryaslav et l'union de l'Ukraine avec la Moscovie. *Revue Historique*, 222(2), 297—310.
- Mytrowytsch, K. (1958). [Compte rendu de:] Choulguine (Alexandre). — L'histoire et la vie. Les lois, le hasard, la volonté humaine. Marcel Rivière et Cie, Paris, 1957, 230 p. *Revue d'histoire économique et sociale*, 36(3), 380—382.
- Shoulguin, A. (1919). *The Problems of the Ukraine. The Ethnic Question. The National Culture. The Economic Life. The Will of the People* (Transl. from French). London: The Ukrainian Press Bureau.
- Yosypenko, S. (2017). The Revolution of 1917 — the 1920s and the History of Social and Political Thought from Ivan Lysiak-Rudnytsky's Perspective. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, 4, 53—66. <https://doi.org/10.18523/kmhj106711.2017-4.53-66>

Отримано 30.01.2026

Прийнято до друку після рецензування 01.03.2026

Опубліковано 26.06.2026

REFERENCES

- Aron, R. (2004). *Le Spectateur engagé. Entretiens avec Jean-Louis Missika et Dominique Wolton*. Paris: Éditions de Fallois.
- Artiukh, V. (2024). *The Continuity of History and the History of Continuity: Ukrainian Philosophy of History in the First Half of the 20th Century*. [In Ukrainian]. Sumy: Trytoria. [=Апріух 2024].
- Baumann, F. (2025). *Dynasty Divided. A Family History of Russian and Ukrainian Nationalism* (L. Beley, Transl.). [In Ukrainian]. Lviv: Lokalna istoria. [=Бауманн 2025].
- Choulguine, A. (1918). *Politics. (State-building of Ukraine and international affairs): Articles, documents, speeches*. [In Ukrainian]. Kyiv: Drukar. [=Шульгин 1918].
- Choulguine, A. (1918). *L'Ukraine, la Russie et les puissances de l'Entente*. Berne.
- Choulguine, A. (1919). *Les problèmes de l'Ukraine: La question ethnique. La culture nationale. La vie économique. La volonté du peuple*. Paris.
- Choulguine, A. (1922). L'organisation capitaliste de l'industrie existait-elle en France à la veille de la Revolution (l'installation et l'entreprise industrielles). *Revue d'histoire économique et sociale*, 10(2), 184—218.
- Choulguine, A. (1927). Ideals and reality. [In Ukrainian]. *Tryzub*, 4(62), 4—6. [=Шульгин, 1927].
- Choulguine, A. (1927). *L'Ukraine et le cauchemar rouge. Les massacres en Ukraine*. Paris: Éditions Jules Tallandier.

- Choulguine, A. (1935). *L'Ukraine contre Moscou (1917)*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Choulguine, A. (1929). The Ideological Roots of French Patriotism in the Era of the Revolution. (Patriotic and State Ideas of Jean-Jacques Rousseau). [In Ukrainian]. In: V. Simovych (Ed.), *Works of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after Mykhailo Drahomanov in Prague. Scientific Collection* (vol. 1, pp. 505—530). Prague. [=Шульгин 1929].
- Choulguine, A. (1930). The Secret of Jean-Jacques Rousseau's Influence. [In Ukrainian]. In: *Scientific Anniversary Collection of the Ukrainian University in Prague, Dedicated to the President of the Czechoslovak Republic, Prof. Dr. T.G. Masaryk, in Honor of the 80th Anniversary of His Birth* (part II, pp. 209—219). Prague. [=Шульгин 1930].
- Choulguine, A. (1931). *Statehood or Haidamachchyna. (Collection of articles and documents)*. [In Ukrainian]. Paris: Publishing House «Mech». [=Шульгин 1931].
- Choulguine, A. (1934). *Without Territory. Ideology and Action of the Government of the U.P.R. Abroad*. [In Ukrainian]. Paris: Publishing House «Mech». [=Шульгин 1934].
- Choulguine, A. (1937). Les origines de l'esprit national moderne et Jean-Jacques Rousseau. *Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau*, XXVI, 7—283.
- Choulguine, A. (1937). *Ideological Hatred and Invincible Love of Jean-Jacques Rousseau for France. (On the Psychology of National Feeling)*. [In Ukrainian]. Prague: Ukrainian Historical and Philological Society. [=Шульгин 1937].
- Choulguine, A. (1957). *L'Histoire et la vie. Les lois. Le hasard. La volonté humaine*. Paris: Marcel Rivière et Cie.
- Choulguine, A. (1959). Le Traité de Péreýaslav et l'union de l'Ukraine avec la Moscovie. *Revue Historique*, 222(2), 297—310.
- Choulguine, A. (1962). Potebnya and the National Question. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Professor Zenon Kuzela. Works of the Philological Section and Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXIX (pp. 479—489). Paris; New-York; Toronto; Sydney. [=Шульгин 1962].
- Choulguine, A. (1969a). Mychajlo Hrushev's'keyj — as Politician and Man. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXXXVI (pp. 143—155). Paris; München. [=Шульгин 1969a].
- Choulguine, A. (1969b). The Basic Problems of History and Life. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXXXVI (pp. 156—165). Paris; München. [=Шульгин 1969b].
- Choulguine, A. (1969c). The School Years and the Revolution of 1905. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXXXVI (pp. 257—308). Paris; München. [=Шульгин 1969c].
- Choulguine, A. (2001). *Ukraine and the Red Nightmare: Massacres in Ukraine* (O. Leontovych, M. Mulova-Voytovetska, Trans. from French; N. Pazunyak, Ed.). [In Ukrainian]. Kyiv: O. Teliga Publishing House. [=Шульгин 2001].
- Choulguine, A. (2023). *Ukraine against Moscow. 1917* (O. Leontovych, Trans. from French). [In Ukrainian]. Kyiv: GDIP. [=Шульгин 2023].
- Choulguine, A. (2025). *Selected Works* (O. Leontovych, V. Piskun, Eds.). [In Ukrainian]. Kyiv: Liudmyla Publishing House. [=Шульгин 2025].
- Index of articles and notes published in "Ukrainian Life" in 1912—1916. (1917)*. [In Russian]. Moscow: Ryabushinsky Press. [=Указатель 1917].

- Janiw, W. (1969a). *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*. [In Ukrainian]. CLXXXVI. Paris; München. [=Янів 1969a].
- Janiw, W. (1969b). Choulguine as Historian. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXXXVI (pp. 38—55). Paris; München. [=Янів 1969b].
- Hrushevskij, M. (1969). In Memory of Jakiv Choulguine. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXXXVI (pp. 169—172). Paris; München. [=Грушевський 1969].
- Kulchys'kyj, O. (1969). The Analysis and Synthesis of the Moving Forces of History as Perceived by A. Choulguine. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXXXVI (pp. 56—66). Paris; München. [=Кульчицький 1969].
- Kucheruk, O. (2016). Oleksandr Shulhyn and the Ukrainian Central Rada. [In Ukrainian]. In: V. Piskun (Ed.), *Oleksandr Shulhyn in the Ukrainian State Building and International Politics* (pp. 21—32). Kyiv: M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Кучерук 2016].
- Liubchenko, V. (1999). The Shulhyns from Kyiv: a nationally divided family in the history of Ukraine. [In Ukrainian]. *Ukrainian biographical studies*, 2, 153—162. [=Любченко 1999].
- Lysiak-Rudnytsky, I. (1994). Ukrainian Revolution from a Forty-Year Perspective. [In Ukrainian]. In: I. Lysiak-Rudnytsky, *Historical essays* (F. Sysyn, Ya. Hrytsak, Eds.) (pp. 39—51). Kyiv: Osnovy. [=Лисяк-Рудницький 1994].
- Mytrowytsch, K. (1958). [Compte rendu de:] Choulguine (Alexandre). — L'histoire et la vie. Les lois, le hasard, la volonté humaine. Marcel Rivière et Cie, Paris, 1957, 230 p. *Revue d'histoire économique et sociale*, 36(3), 380—382.
- Piskun, V. (Ed.). (2016a). *Oleksandr Shulhyn in the Ukrainian State Building and International Politics*. [In Ukrainian]. Kyiv: M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Піскун 2016a].
- Piskun, V. (2016b). Oleksandr Shulhyn “Fate of history”: the Ukrainians and the Ukraine in the struggle for independence. [In Ukrainian]. In: V. Piskun (Ed.), *Oleksandr Shulhyn in the Ukrainian State Building and International Politics* (pp. 64—126). Kyiv: M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Піскун 2016b].
- Polonska-Vasylenko, N. (1958). [Review of:] Alexandre Choulguine. “L'histoire et la vie”. [In Ukrainian]. *UFU Scintific Notes*, 2, 74—78. [=Полонська-Василенко 1958].
- Shoulguin, A. (1919). *The Problems of the Ukraine. The Ethnic Question. The National Culture. The Economic Life. The Will of the People* (Transl. from French). London: The Ukrainian Press Bureau.
- Shulhyn, O. (2016). Curriculum Vitae of Oleksandr Shulhyn, the member of the Council of Ministers of Foreign Affairs. 4/I 1921. [In Ukrainian]. In: V. Piskun (Ed.), *Oleksandr Shulhyn in the Ukrainian State Building and International Politics* (pp. 178—179). Kyiv: M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Шульгин 2016].
- Yosypenko, S. (2017). The Revolution of 1917 — the 1920s and the History of Social and Political Thought from Ivan Lysiak-Rudnytsky's Perspective. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, 4, 53—66. <https://doi.org/10.18523/kmhj106711.2017-4.53-66>

Zukov's'kyj, A. (1969). The Political and Civic Activity of Alexander Choulguine. [In Ukrainian]. In: W. Janiw (Ed.), *Symposium in Commemoration of Alexander Choulguine (1889—1960). Works of the Historical and Philosophical Section. Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CLXXXVI (pp. 13—37). Paris; München. [=Жуковський, 1969].

Recieved 30.01.2026

Accepted for publication after review 01.03.2026

Published 20.06.2026

Serhii YOSYPENKO,

Doctor of Sciences in Philosophy,
of History of Philosophy in Ukraine, Deputy Director
of the H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,
4, Triokhsviatyl'ska St., Kyiv, 01001

ALEXANDRE CHOULGUINE'S PHILOSOPHY OF HISTORY.

Article 1: From the French revolution to the Ukrainian revolution

The article is the first part of a study devoted to the philosophy of history of Alexandre Choulguine (1889—1960), a Ukrainian statesman, diplomat, and scholar. Based on an analysis of the corpus of works and the political and intellectual trajectory of A. Choulguine, the article draws a number of conclusions, including that his corpus of works is divided into two nearly equal parts — Ukrainian-language and French-language — and that his French-language writings remain the least studied. A. Choulguine's life trajectory may be divided into three periods: his studies at Petrograd University and his professional formation as a historian and researcher (1908—1917); his active political and public activity from the Revolution of 1917 until the WWII; and, finally, his concentration on scholarly research after the WWII. As a publicist and communicator, A. Choulguine worked in two directions: defending his own political position within the Ukrainian movement (primarily in Ukrainian) and advocating for the recognition of Ukraine's independence in the West, as well as promoting knowledge about Ukraine and Ukrainian history (primarily in French). As a research, he worked in the fields of the national question and the philosophy of history, and it was in these fields that he published his “major works” in French.

The article demonstrates that A. Choulguine's views on the philosophy of history were formed within the context of the historiographical field in which he specialized as a historian — the history of Western Europe, above all the French Revolution. At the same time, his understanding of history, formed within a purely academic context, was tested by the Ukrainian Revolution: it was precisely the experience of this revolution that not only transformed him from an academic historian into a public intellectual and communicator, but also shaped A. Choulguine's historical consciousness and philosophy of history.

Keywords: *philosophical thought of the Western Ukrainian diaspora of the 20th century, philosophy of history, the French Revolution, the Ukrainian Revolution, foreign language Ukrainian studies, French-language works by Alexandre Choulguine.*